

W. G.
1191

1999

ԵՆՈՎՔ ԱՐՄԷՆ

Արշակ Զօղալեան

ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՔԻՆԸ

Կ. ՊԱՆՈՍ — 1913
ՑՊԱԳՂ. Ո. ՍԱԳՍԵԱՆ

191

Արժաւ Զօղանեաւ

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻԱԾՆԵՐ

ԿԻՆԸ [Պատմածվներ]

ԹՐՔԱ-ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՄԱՍՈՒԼԻ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ
ԹԻԱԿԱՆԻՆ [Քննադատական Ուսումնասիրություն]

ՎԵՂԱՐԱՒՈՐ ՍԱՏԱՆԱՆ [Անբասանագիր]

ԱԶԳ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱԶԳ. ԵՐԵՍՓ. ԺՈՂՈՎԸ
[Քննադատական Պատկեր]

ՄՂԶԱԽԱՆՋ? [Վեպ Համիտեան Կեանքի, Թարգմանա
Փրանսերեն]

ՀԱՅ ՆՈՐ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐԸ [Ա.—Հրանտ Նազարեանց]

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻԵԼԻՔՆԵՐ

ԻՆԿԱԾՆԵՐ [“Դիվեր” եւ Կեանքեր]

ԱՊԱԳԱ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԸ [Հեղանկան Ուսումնասիրություն]

ԼԵԶՈՒ ԵՒ ԳՐԻԶ [Գրական Ուսումնասիրություն]

ԳՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ [Բարբեր, Հմրոնումներ, Պատկերներ]

ՈՒՍԱՆՈՂԸ [Վեպ]

ԲԱՆՏԻՆ ՄԷՋ

ՀԱՄԻՏ ԿԱԼԱՆԱՒՈՐ [Մեմախություն]

ՄԱՐԴԱՐԵՆ [Պատմածվներ]

ԹՈՒՐՔ ԳՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ [Յիշատակներ]

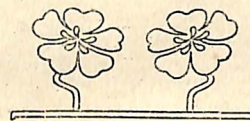
Ա.Ե
1191

ԵՆՈՎԼՔ ԱՐՄԷՆ

ԱՐԶԱԿ ԶՈՊԱՆԵԱՆ

ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ

[Լեզբը՝ խօսած՝ Ուսմանը՝ Հայրենաց Վարժարանի
եւ Պատկերակ՝ Ամերիկեան Բարձր. Վարժարանի (1912) մեջ]

1913

Կ. ՊՈԼԻՍ

Տպագր. Ո. ՍԱԳՍԵԱՆ.

28-1194

1191-81

Այս ուսումնասիրությունը հրատարակության
սալով գրական ու հասարակական իր
գործունեությանը անբողջական շարժումին մեջ
հանցցելու մեծապես արժանի՝ բայց դեռ այդ
մեծով չի ծանոթացուցած Հայ ժառանգականից
կարելու Դեմք մը Հայ հասարակության
ներկայացնելու բաղձանքը ունեցած է

ՇԵՂԻՆԱԿԸ

1881ի միջոցին, Պէշիք-Թաշի Մաքրունեան վարժարանի գրասեղաններուն վրա՝ տղա մը կը նշմարէր։ Խարտեաչ գլուխով, ճերմակ բարձր ճակատով, խոշոր վաւժուուն աչքերով այդ տղան՝ ուշադրութիւնը կը գրաւէր ուսուցիչներուն, իր արտասովոր վարքովը։ Շատ անգամ յանցաւոր կը բռնէր, գաղտնապէս Պարոնեան կարգալուծն համար՝ դասերու պահուն։ Իր գող բռնած միջոցին, ամէն անգամ խիկար մը, Հոսիոսի Ձեռասեւր մը կամ Մեծապաշիւ Մուրացկաններ մը կ'ելէր դարակլին մէջէն։ Իր խոհուն բզէզութիւններն ալ զինքը կ'անջատէին միւս աշակերտներէն։ Եթէ չատ անգամ կը ներէր իր սրամիտ չարութիւններուն համար, պատճառը ա՛ն էր որ՝ աղւոր շարադրութիւններ կը գրէր, և թէև տակաւին կարճ տարատ հագնող տղեկ մը, բայց արդէն բանաստեղծի համբաւ հանած էր թաղին և վարժարանին մէջ։ Քիչ մը գրասէր անձեր՝ իր

գեղեցիկ գլխուն վրա կը շոյէին երկար խարտեաշ մազերը, հոն նշմարելով ապագա տաղանդի մը ցոլքը:

Այդ տղան Արշակ Չօպանեանն էր:

Երբ Պէշիք-Թաշի վարժարանը աւարտելով կը մտնէ Ղալաթիաի Կեդր. Վարժարանը, հոն ալ ուսանողներուն մէջ կը զատուի իր անսովոր ձիւքերովը գրականութեան մէջ: Կեդրոնականի ամէնէն հրաբորբոք և յեղափոխական չըջանին, երբ Չերազ իբր Տնօրէն և խումբ մը կրակոտ ուսուցիչներ ապագա յեղափոխական սերունդը կը դարբնէին, Չօպանեան կը շնչէ իր իտէալներուն և երազներուն սնուցիչ նեկտարը, կանխահաս բողբոջութի մը մէջ իր տաղանդին ծաղիկները բանալով ծիրանի այն երկինքին տակ, ուր կը բարախէր իր հոգին:

Կեդրոնականը՝ իր կրթական ձգտումով և ազատատենչ ուսուցիչներով՝ Չօպանեանը կը հասունցնէր իբր մտաւորական ճշմարիտ ուժ մը, որ փայլուն երկունքներու կոչւած էր: Հո՞ն, Թերզեանի գեղեցկագէտ ուսուցումներէն, Եղիաի հայեցողական խոկումներէն և Գարազաշեանի հմտակուռ մտազեղումներէն սնանելով՝ կը շինէր ապագա կորովի միտքը: Իր գրական զարտուղի տաղանդը կանխահասօրէն սկսած էր յայտնել ընթացողութիւններով, որոնք հիացում կ'առնէին թէ՛ Վարժարանին բովանդակ Ուսուցչութեան և թէ՛ Աշակերտութեան: Երջանաւարտու-

թեան մօտեցած, արդէն իր անունը կ'երեւար Արեւելիի և Մասիսի մէջ՝ քերթլածներով, նորաւէտներով, պատկերներով և ուսումնասիրութիւններով, զորս կ'ստորագրէր՝ բացի բուն անունէն՝ «Փանթաղիօ», «Թիթեոնիկ» և «Օ. Պիծակեան»:

Եւ եթէ գիտութեան ուսուցիչները աչք կը գոցէին իր կամաւոր տգիտութեանը և կը խնայէին յոռի նօթեր, պատճառը ա՛ն էր որ՝ այս պատանի բանաստեղծը enfant gâté էր Վարժարանին և Կեդրոնականի հասցուցած անգլանիկ գրագէտը՝ որով կը յուսար հպարտանալ Ներսէս Պատրիարքի հիմնած Ուսումնարանը: Չօպանեան չի խորտակեց այդ յոյսերը: Փայլուն չըջանաւարտ մը եղաւ [1891] ինք, — պէտք է շեշտել՝ իբր գրագէտ միայն, որովհետեւ ուրիշ ամէն ճիւղ գիտակցօրէն զոհած էր իր մոգական պարմանիին՝ Գրականութեան, — և իր մէկ գրաւոր ճառը՝ ժամանակակիցներ դեռ կը յիշեն իբր գոհար մը գրականութեան: Ասանկ յաղթանակով մը ուսանողական աշխարհէն դուրս նեւուող մարտիկ մը՝ Կեդրոնականը չէր կրնար հեռացնել իր ծոցէն: Յաջորդ Տարեշրջանին [1892] անմիջապէս պաշտօնի կը կոչուի ան՝ իր մտաւորական օրբանին մէջ, իբր ուսուցիչ ընդհանուր գրականութիւններու պատմութեան: Երիտասարդ գրագէտը շուտով մեծ յաջողութիւններ կը ցուցնէ նաև իր նոր ասպարէզին մէջ, լայն հիացումը գրաւելով բովանդակ Ուսանողութեան, զոր կրցիր էր գրական գիտակ-

ցութեան մէջ ուժեղապէս արթնցնել, իր յայտնի հեղինակութիւնը գնահատել տալով միանգամայն: Այդ Ուսանողութիւնը բացառիկ համակրանքով մը կը շրջապատէր արւեստագէտի երկայն, խարտեաշ մաղերով և Պառնասականի դիմագիծերով այն գլուխը, որուն նման տիպարներ եւրոպական գիրքերու մէջ միայն կը տեսնէր և որմէ նոր չքնաղ ուժի մը ճառագայթումը կ'զգար: Այդ ուժը կը ծաւալէր Ուսանողութեան վրայ, հրդեհելով զայն Գեղարւեստի գեղեցկութիւններուն սէրովը:

Ուսուցչական իր գործունէութեան համընթացաբար, Չօպանեան նոր ու գեղեցիկ շարժում մըն ալ կը ցուցնէր գրականութեան մէջ: Հայրենիք օրաթերթը, Արփիար-Շահնազարի, Բաշալեանի, Հրանդի, Կամսարականի Հայրենիքը, որ, այդ օրերուն [1890-1895] լրագրական գործունէութեան ձեով՝ աղգային ձակատագիրին դրօշը դէպի Լոյսի հանգրւանները կ'առաջնորդէր, ստեղծելով ընկերային և իմացական առողջ շարժում մը, ա'յդ Հայրենիքը, որ համակիր տողերով ծանուցած էր Չօպանեանի ընթացաւարտութիւնը, զայն իր ծոցին մէջ կ'առնէր, իր հրապարակախօսի ձայնին ուժը զօրացնելով նոր լարով մը, որ ա'յնչափ անուշ թրթռումներ սկսած էր հնչեցնել գրականութեան մէջ: Չօպանեան լայն գործակցութիւն մը կը նւիրէր Հայրենիքին, հոն մշակելով գրականութեան մէկէ աւելի սեռերը միանգամայն: Իր բանաստեղ-

ծութիւններուն քով, կ'երեւային արձակ սքանչելի կտորներ և գրական ողջամիտ, կուռ ուսումնասիրութիւններ, քննադատականներ՝ Հայ և օտար դէմքերու և երկերու մասին:

Իր այս բեղուն գործունէութիւնովը՝ Չօպանեան՝ մէ'կէն՝ Հասարակութեան չլացած ուշադրութիւնը իր վրա կը դարձնէր, ամէն կողմ սիրուն համակրանք մը շինելով իր անունին շուրջը: Քիչե՛ր իրեն պէս ուռմբի մը նման նետուած են գրական ասպարէզը, ա'յնչափ հասուն և գրաւիչ գրիչ մը շարժելով գրական ամէ'ն սեռերու մէջ: Այս շարժումին մէջ՝ Չօպանեանը մասնաւորապէս սիրցնող պատճառներէն մէկն ալ ա'ն էր որ՝ ան իր գրիչովը նոր աղեղ մը կը հնչեցնէր, եւրոպական գրականութիւններու ձեւերէն ու ձայներէն նոր եղանակներ կը թրթռայնէր, Հայ Գրականութեան մէջ մտցնելով նոր ջիւղ մը: Իր յղացումները, իր արտայայտելու կերպը, իր ոճը, իր պատկերացումները՝ գրաւիչ կերպով նոր էին: Արւեստի այդ գեղեցկութիւնները կը կրկնէին նաև հմուտ միտքի մը թանկագին օժիտներովը: Ոճի վարպետ մը կը յայտնէր իր մէջ: Իր մշակած նիւթերն ալ՝ անկոխ գետիններէ փրցած նոր ծաղիկներ էին: Ասով՝ Չօպանեան novateurի դեր մը սկսած կ'ըլլար Հայ գրականութեան մէջ, որ ա'յնչափ պէտք ունէր նոր պատուաստներու: Pédantesque ճոռոմութիւններու և Գրաբարի լուծէն տիրապետած anachronique բրածոյ

այլանդակութիւններու գրականութեան շէնքին տրւած ուժեղ հարւած մըն էր գրական այդ նոր շարժումը՝ որ չէր կրնար իր շուրջը առանց փուլ-գումներ առաջ բերելու անցնիլ։ Եւ Զօպանեանի սուր սլաքներով զինւած մտքակող գրիչին տակ՝ կը կործանէին նւիրագործւած համբաւներ եւ կը խաւարէին կեղծ տաղանդներ։ Հայրենիքի աշխատակիցներու pléiadeին մէջ՝ կ'աւելնար շողշողուն աստղ մըն ալ, Հայրենիքի, որ թերթ ծախելու լուսնոտութենէն բռնւած՝ շոգեպլինդ լրատուութեան մը իր խենթութիւններովը չէր քնացներ ժողովուրդը, — ինչպէս մեր օրերու կարգ մը անանւանելի շահագիտական խանութներ, որոնք մամուլին տակէն դուրս կը թռչին իբր օրաթերթ, — այլ իր օրաթերթի հանդամանքովն ալ՝ գրաքննական բիրտ խստութիւններու հակառակ, առողջ ու գեղեցիկ գրականութեան մը կազմակերպիչ բեմը կը հանդիսանար, մամուլի ճշմարիտ դերին ծառայելով, իր լուսաւորիչ ջահակրութիւնովը, որ կը ձգտէր Հայ տարաբաղդ, բազմաշարժար ու հալածւած ժողովուրդը առաջնորդել դէպի լաւագոյն ապագան եւ իմացական երազւած բարձրութիւնները, ո՛չ թէ առաջնորդել անոր մոլար հակամիտութիւններէն։

Այդ թերթին հինգ տարիներու Շրջանը, [1890-1895] որ մեր գրականութեան մէջ թւական մը կը կազմէ, ամբողջ գրական սերունդի մը խանձարուրը եղած է, ժողովուրդին համար ալ զար-

գացուցիչ գաղափարներու ներշնչարան մը ըլլալով։ Զօպանեան՝ Հայրենիքի միջոցով՝ յանձնւելով լրագրութեան, իր գրական գործին մէջ որակի՛ն ալ միշտ ուշադիր եղած է։ Չէ՛ հարկադրւած, կամ ինքզինքը չէ՛ հարկադրած, գրական յաջող սկզբնաւորութենէ մը ետքը, լծւելու հրապարակագրական ապերախտ, փորձիչ ու մոլորեցուցիչ ճիւղին, ինչպէս շատեր, որոնք այդ ցանցէն բռնւելով՝ կորսւած են թէ՛ իբր գրող եւ թէ՛ իբր նկարագիր։ Միաժամանակ, ինք ողջունւած է նաեւ իբր հեղինակ, հրատարակելով իր բանաստեղծութիւններուն անդրանիկ հատորը՝ Արեւոյսի Չայկեր, որուն յաջորդած է, քանի մը տարի ետքը, Թրքումները։ Տւած է նաեւ վիպական սեռի փորձ մը, Թուղքի Փառք, հոգեբանական վիպակ, որ իբր թերթին ալ հրատարակւած է Հայրենիքի մէջ եւ ուր իրապաշտ վրձինով մը կը գծէ նիւթի բիրտ տիրապետութենէն ջախջախւած թուղթի փառքը ողբացող արւեստագէտին հոգեբանութիւնը։

Այս երեք հատորները յաջորդաբար երեւան կու գաին նիւթի, ոճի, յղացումի եւ արտայայտութեան ձևով մը՝ որ չեղում մը կը կազմէր ան ատեն տիրող ձևերէն։ Ծշմարիտ ինքնատպուլթիւնով մը յայտնւած է Զօպանեան՝ իր բոլոր հրատարակութիւններուն մէջ։ Թէեւ իրենց ծաւալով վտիտ, բայց բովանդակութեան արժէքովը թւական մը կը բանալին այդ երեք հրատարակութիւնները՝ առաջին երկուքը բանաստեղծական

սեռին մէջ, Թուղթի Փառքը վիպական սեռին, ուր գեղեցիկ նմուշ մըն ալ ունեցած է, կանխապէս, Սիպիլ, իր Աղջկան մը Սիրտով:

Զօպանեան յաջողապէս կը փորձէ նաև թատրերգութեան սեռը, գրելով Պոլսա-Հայ քնտանեկան կեանքէ Մուք Խաւեր թատերախաղը, որ իրապաշտ գործ մըն է, առաջիններէն Թրքա-Հայ թատերական գրականութեան մէջ, ինչպէս առաջին իրապաշտ վէպը ունեցած ենք՝ Տիգրան Կամարականի Վարժապետին Աղջիկը: Մուք Խաւերը, որ կը քրքրէ Հայկական ցաւակոծ գրագէտներէն տխուր էջեր, իր յափշտակիչ գեղեցկութեանը համար ա՛յնչափ կը զնահատուի ուսման թիք ճողովութիւններով հիւսւած ողբերգներէ յոգնած ժողովուրդին կողմէ՝ որ՝ Յասուլեաճեան խումբը զայն քանի՜ քանի՜ անգամ յաջորդաբար կը ներկայացնէ Բերա, Սկիւտար և Գատը-Քէօյ, այն միջոցին՝ երբ Հայ ներկայացումները արգելւած չէին՝ Լոյսի թշնամի տիեզերահռչակ այն Մողորքին կողմէ՝ որ Համիտ կը կոչւի:

Զօպանեան, բազմակողմանի ձիրքերու տէր այս խորասոյգ քննադատ միտքը, որ ետքէն հիմնելիք իր Մաղիկին մէջ պիտի տար Նարեկացիի, Աղամեանի և Պարոնեանի վրայ գրական քննադատութեան նոր ուղղութիւնով լաւագոյն ուսումնասիրութիւնները՝ որոնք դեռ կը մնան չգերազանցւած, սքանչելապէս կ'ուսումնասիրէ նաև Պետրոս Դուրեանը, հատորի մը մէջ՝ զոր կը յաջողի Թիֆլիզի Հրատարակչականին վարձատրու-

թեանը արժանացնել: Այդ ուսումնասիրութեան մէջ, Զօպանեան ո՛չ միայն Դուրեանի վրէժն էնքսէրճեանի կենսագրականին խեղաթիւրումները և այլանդակ վերլուծումները կը սրբազրէ, այլ նաև «ՏՐՏՈՆՉԷ»ի երգիչ Հայ քնարերգութեան զմայլելի տիպարին վերջնական դիմագիծը կը ստուկերացնէ՝ իր է՛ն հարազատ գոյներուն մէջ: Զօպանեան, որ իրր «Լեակ»ի բանաստեղծին իմացական եղբայր՝ լաւագոյն կերպով պիտի թափանցէր անոր հոգիին, իր այդ ուսումնասիրութեան մէջ կը զնէ խորադին հոգեբանի, ուղղադատ վերլուծողի ու նկարագրողի յատկութիւններ: Այդ գիրքով «Իմ Մանր»ին հեղինակին «աննշան մնալու» վախը կը ջնջւի, ու ան կ'ունենա զինքը արժանաւորապէս անմահացնող կոթող մը: Թո՛ղ իր աճիւններուն մէջ խաղաղօրէն նիրհէ ուրեմն ան:

Այսպէս, Զօպանեան՝ թէ՛ իր տաղաչափութիւնովը և թէ՛ արձակովը՝ եւրոպական արւեստին ճաշակը կը մոցնէր Հայ գրականութեան մէջ, վճիտ ու անուշ Աշխարհաբարով մը:

Խանդավառ երազներով վրդովւած այս հոգին՝ Պոլիսը իր գեղարւեստական խեղալներուն համար նեղ զգալով, կարճ միջոցի մը համար կ'ուղեւորի գեղարւեստական շարժումի մեծ ուստանը՝ Բարիդ, հոն մօտէն ուսումնասիրելու համար արւեստի այն հրաշալիքները՝ որոնք իր գեղեցկագիտական զգացումները կը գերէին, և ճանչնալու համար այն

դէմքերը՝ որոնք իր ուղեղը կը յափշտակէին : Ճամբուն ընթացքին և ետքէն՝ գեղարւեստի վառարանները իր այցելութիւններուն առիթով՝ Զօպանեան Հայրենիքին մէջ հրատարակած է նօթեր, որոնք ճշմարիտ շեղումներ են «Ուղեւորական Տպաւորութիւններ» անունով ա՛լ առասպելական դարձած տաղտկալի նկարագրականներէ :

Զօպանեանի նկարագրականներուն մէջ՝ կը յայտնւին դիտողի, խորհրդածողի, պատկերացնողի զբոսուղի կարողութիւններ, գրաւիչ գեղեցկութիւնով և ոճի սիրուն նորարանութիւնով : Բարիզէն՝ Հայ հասարակութեան կը ծանօթացնէ նաև Ֆրանսացի ժամանակակից մեծագոյն դէմքերը, անոնց հետ իր ունեցած ինքրովի շօնաբերութիւնը՝ որոնց մէջ ենթակայ պատկառելի հեղինակները կը ներկայացնեն թէ՛ իբր մարդ և թէ՛ իբր գրագէտ : Մեծապէս հրահանգիչ խորհրդածութիւններով լեցուն են այդ գրական դիմանկարները : Բարիզի մէջ իր գեղարւեստական կարօտներէն յագեցած և մտաւորական նոր պաշարով հարստացած, կը դառնա Պոլիս, հիմնելու գրական եւ գեղարւեստական հանդէս մը, ինչ որ ամէն երիտասարդ գրագէտի անդիմադրելի երազը կը կազմէ : Ու երեւան կու գա Ծաղիկը [1894] : Զօհրապ-Ասատուրի Մասիսէն ետքը, որուն ինքն ալ Զօպանեան խնամւած աշխատակցութիւններ նւիրած է, եւրոպական հասկացողութիւնով ու ճաշակով գրական հանդէսի մը կուռ բովանդակութիւնովը կը ներկայանա Ծաղիկը հասարակութեան :

Հոն՝ Զօպանեան կը յայտնւի իր հուժկու տաղանդին հասուն կարողութիւններուն մէջ : Գրական սքանչելապէս յաջողած էջէրէ զատ, Պարոնեանի, Պետրոս Աղամեանի և մասնաւորապէս Գր. Նարեկացիի վրա իր հիացուցիչ ուսումնասիրութիւնները՝ իր գրագէտի բարձր տաղանդին և հմտութեանը նոր նւիրագործում մը կու տան : Ծաղիկի գրականութիւնը նոր ճամբա մը կը ցուցնէ հասնող սերունդին, որ սակայն քաղաքական փոթորիկներու հանդիպելով՝ չի կրնար երկար վայելել՝ վաղաթարշամ այդ ծաղիկին՝ Ծաղիկ հանդէսին ծաղկատի կեանքը : 1895ի Պապը-Ալիի դէպքը, հիմնովի կը ցնցէ, կը յեղաշրջէ ու կը քայքայէ Հայկական կեանքի կազմը : Հայութիւնը ցիրուցան կը տարտղնւի աշխարհի չորս կողմը, գաղթական թռչուններու պէս : Այդ քաղաքական փոթորիկը՝ կը քանդէ նաև գրականութեան երկու արժէքաւոր օճախներ՝ Հայրենիքը և Ծաղիկը, որոնք նո՛ր հիմը դնել սկսած էին Հայացի գրականութեան մը՝ զայն ժողովուրդին սիրցնելուն գաղտնիքը գտնելով : Հայրենիք-Ծաղիկ խումբին գրական գործիչները՝ քաղաքականապէս կասկածելի դարձած էին կառավարութեան աչքին և իրենց քիչ մըն ալ Պոլիս յամենալը՝ կրնար վտանգաւոր ըլլալ : Մեծ Աղէտէն հալածական, անոնք մէկ-մէկ կողմ կը թռչին : Զօպանեան ալ մէկն է անոնցմէ : Ինքզինքը Ֆրանսացի ձեւացնելով՝ չոգենաւին մուտքը հսկող Համբոեան լրտեսութեան մակաբոյծներէն

1191-81

ուղեղաղուրդի և բերանաբաց ապուշ փօխի մը՝ մէկ վայրկեանի համար նաւագետը տեսնել կը պատրւակէ, ֆրանսական շեշտով աղաւաղած թուրքերէնով մը և կը յաջողի շողենաւ մտնել։ Իբր Հայ յեղափոխական՝ կը ճանչցնէ ինքզինքը նաւապետին, որուն համակրանքը կը շահի իբր հալածական մտաւորական մը։ Կը համնի Բարիդ։ Քաղաքական պայմանները՝ Հայութեան ճակատագիրին մէջ ամէն բան փոխած էին։ Այդ պայմաններուն հետ փոխւած էին նաեւ պահանջներն ալ։ Զարդի արիւնին և կրակի մոխիրներուն մէջէն ելլող ժողովուրդի մը՝ բանաւոր չէ՛ր գրականութիւն հրամցնել։ Պոլիսի և բոլանդակ Թիւրքիայի Հայութեան երակներուն մէջ՝ գեղարւեստական ներշնչումներու և յուզումներու արիւնը ցամքած էր։ Բարիդի կղզիացած գիրքին մէջ՝ հնարաւոր էր Հայերէն գրականութիւն ընել։ Որի՞ համար։ Օսմ. հողին վրայ տւայտող Հայ Ժողովուրդին, որ մերկ ու սովալլուկ կը հեծէր, չոր հացագին մը ապահովելու հնհնուքին մէջ տանջւելով։ Արտասահման տարագրւած Հայութեան համար, որ անտուն ու անապաւէն՝ քաղաքէ-քաղաք կը թափառէր։ Չինական պարիսպով բաժնւած երկու աշխարհներու մէջ ցանցնւած տարաբաղդ Ազգին՝ ազատութեան միջնորդի մէջ շնչող հատւածը՝ հազի՛ւ կրնար սիրտ ունենալ՝ աչք մը նետելու յեղափոխական թերթերու վրա՝ որոնց որոտացած վրէժինդրական մարտագոչերը և կորսւած

Հայաստանի մը վերադանումին համար ողբերգած երակները անուշ սիրտիանքի մը պէս քիչ մը կը զովացնէին այրած սիրտերը։ Այս պայմանները կը դրդեն որ՝ Զօպանեան իրեն համար ստեղծէ նոր դեր մը, — քաղաքական դործիչի դերը։ Այս նպատակով՝ իր զօրեղ գրիչը կը ծառայեցնէ Հայկական Դատը Եւրոպայի ճանչցնելու գործին, Ֆրանսիայէն լեզուով իր հրատարակութիւններովը։ [Հոս անցողակի ըսեմ թէ՛ մինչեւ այս թւականը քաջ Ֆրանսագիտութեան ալ տիրացած էր, եւ կրնար Ֆրանսացիի մը կարողութիւնով ու յաջողութիւնով գրել չիւփօ լեզուն]։ Իր նոր առաքելութեանը մէջ երկու ուղղութիւնով ճամբա կ'անէ Զօպանեան։ Կը ջանա Հայուն անցեալ փառաւոր Պատմութիւնը և Քաղաքակրթութիւնը ներկայացնել Եւրոպական Աշխարհին, հաստատելու համար թէ՛ Հայը արժանի է խաղաղ ազատութեան մը մէջ սպրեւելու։ Եւ երկրորդ՝ կը ջանա Հայկական հին ու նոր ցաւերը բողբարելու ընդվզումով յանձնել Եւրոպական Պետութիւններու ուշադրութեանը, — ահ, սո՛ւտ արդարութեան խորհրդանշան անզգածօրէն արձանացած այդ սառնասի՛րտ Հերմէսներուն, — անոնցմէ սպասելով Հայուն բազմաչարչար ճակատագիրին բարւոքումը։ Իր այս նպատակներուն յաջողութեանը համար՝ կը յղանա նաեւ խելացի հնարք մը. — ծանօթանալէ հոսքը ասպարէզ իջնելու մղել՝ Հայկական Դատին պաշտպանութեանը համար՝ այն տեսակ

գրական գէմքեր՝ որոնց խօսքը պատգամի արժէքը ունէր Թրանսաքի ժողովուրդին վրա և որոնք միջազգային համբաւի՝ ալ տէր էին։ Եւ կը յաջողի՝ Քիչ ատենէն՝ Բլեմանսօի, Կապրիէլ Մուրէի, Անադօլ Թրանսի, Ժօռէսի, Սէվւինի, Բօլ Ատանի, Վիքթօռ Պէռառի պէս հոյակապ գրագէտներ՝ Ֆրանսական կարեւոր թերթերու մէջ կ'երևան Հայկական Դասին նւիրած յօդածներով։ Անոնց ներշնչարանը և նօթեր հայթայթողն էր Զօպանեան, որ կառավարատ հանւելիք հօր մը համար զօրավարէ մը գլխաւորին հայցող զաւկի մը պէս՝ մտաւորական այդ տիտաններուն քղանցքին կառուած, կ'աղերսէր որ իրենց սո՛ւրը շարժեն, իրենց ձա՛յնը բարձրացնեն՝ իր տանջահար Հայրենիքին սիրուն։ Պէտք է ըսել թէ՝ այս ջանքը, որ հետզհետէ կը լայննա և կը բեղմնաւորի, Կաւմիր Սուրբանին մտահոգութիւն պատճառելու աստիճան, ճղճիմ գեր մը չէ՝ որ կը կատարէ։ Ընդհակառակը, ան սաստկօրէն կը յուզէ Եւրոպական Միտքը, զոր արթնցնելու փորձեր ըրած էին նաև, իրենց կարգին՝ Չերազ, իր բանախօսութիւններով և L'Arménie թերթով և քաղաքական կուսակցութիւններ։ Զօպանեան անդուլ նւիրած նոր գործին, ինքն ալ կ'սկսի երեւալ Ֆրանսական մամուլին մէջ, Հայկական Դատին համար պաշտպանողականներով, անանկ որ՝ քիչ ժամանակէն՝ իր անունը կը ծանօթանա իբր խորհրդանշան Հայ Իրաւունքներու դատախազու-

թեան։ Արթուն պահակի մը պէս կը հսկէ ան՝ իր գրիչովը չեզոքացնելու համար Հայութեան գէմ ո՛րեւէ թշնամանք կամ անարդարութիւն՝ գործած Համիտի վարձկան գործակալներուն կողմէ։ Զեռնարկը աւելի ընդլայնելով՝ Բարիդի, Ժընէվի և Լօդանի մէջ կը կազմակերպէ՝ մեծ գէմքերու նախադահութեանը տակ՝ գրական երեկոյթներ, հանդէսներ, ուր կը խօսի և մեծ գրագէտներ կը խօսեցնէ Հայկական Դատին համար, ընտրած երկրեւ սուր բազմութիւններու ներկայութեանը։ Զուգընթացաբար այս գործունէութեան, իր ձեռնարկը կը ջանայ զօրացնել նաև հատորներով և կ'սկսի Ֆրանսերէն լեզուով հրատարակութիւններու կարեւոր ու այժմէական շարքի մը։ Թարգմանելով Աղասիի Զեյրունը [1897], կը ծանօթացնէ Հայկական այդ անառիկ ամրոցին անցեալ պատմութիւնը և արիւնոտ աղէտը, հոն ցոլացնելով նաև մարդւած բանակի մը գէմ՝ իր դիւցադնական մաքառումներովը կուիլ կրցող Յեզի մը մեծութիւնը։ Իր L'Arménie [1897] երկով՝ գեղեցկօրէն կ'ուսումնասիրէ և կը ներկայացնէ Հայուն Պատմութիւնը, Քաղաքակրթութիւնը և Գրականութիւնը։ Les Massacres d'Arménie գործովը [1896] 1895-1896ի Զարդերուն խուժղութեղերեղութիւնը՝ իբր բողոք կը նետէ Եւրոպական — և Քրիստոնեա՛ ալ — Տէրութիւններու երեսին, որոնք Պէրլինի Դաշնագիրին 61րդ Յօդածը՝ սողունի լեզուով լղել սրբելու վատոգի դաւաճանութիւնը կ'ունենաին։

Եւրոպական է՛ն կարեւոր հանդէսները՝ համակիր ընդունելութիւնով իրենց էջերը կը բանան Հայապաշտպան այս քարոզիչին խօսքերուն :

Revue Larousseի երեք թիւերու խմբագրական սիւնակներուն մէջ՝ կը հրատարակէ ընդարձակ պատկերազարդւած ուսումնասիրութիւն մը՝ Հայկական Պատմութեան, Գեղարեստին և Գրականութեան վրա, սկիզբէն մինչեւ ժամանակակից շրջանները: Mercure de Franceի պէս հանդէսի մը մէջ, ուր Ֆրանսացի գրադէսներու համար իսկ մուտքը դժար է, կը հրատարակէ Նարեկացիի վրա ուսումնասիրութիւն մը, որով Ֆրանսացի քննադատներ Նարեկացիի անձին մէջ կը ճանչնան միաթիւ հրաշալի բանաստեղծ մը, որ կրնար բաղդատուիլ տիեզերական գրականութեան մէջ այդ սեռի ամէնէն ինքնատիպ գէմքերուն հետ: Այդ թերթին մէջ կը հրատարակէ Հայ աշուղական բանաստեղծութեան վրա ուսումնասիրութիւններ, Հայ աշուղներէ թարգմանութիւններ, ինչպէս նաև իրմէ՝ ինքնագիր արձակ բանաստեղծութիւններ: Զանազան կարեւոր յօդածներով կ'աշխատակցի նոյնպէս Revue Blancheի, Revue des Revuesի, L'Européenի, Revue Encyclopédiqueի և օրաթերթերու ալ: Այս բազմաճիւղ գործունէութիւնը կ'ստեղծէ շարժում մը՝ մինչեւ այն ատեն անձանօթ մնացած Հայ Ազգը ճանչցնելով իրը Յեղ մը՝ որ անցեալին մէջ փառաւոր քաղաքակրթութիւն մը

ունեցած է, իր գեղարուեստով, իր ճարտարապետութիւնով, իր քանդակագործութիւնով, իր կրօնական և ժողովրդային բանաստեղծութիւնով և որ ընդունակ է նրբագոյն դարգացումին: Զօպանեանի այս ուղղութիւնով գործունէութիւնը կը տեւէ երեք-չորս տարի: Քաղաքական ալեկոծութիւնը կ'սկսի խաղաղիլ՝ Հայութեան արած միջալացրերուն մէջ: Միտքերը կը գտնեն բնական պաղարիւնը: Զօպանեան պէտք կը տեսնէ դառնալու Հայեցի գրականութեան: Թիւրքիա դառնալ անհնար էր իրեն համար: Գրական-Գեղարուեստական մշակումի հիմնարկութիւն մը կ'ընէ Բարիլի մէջ, սկսելով հրատարակել Անահիթ [1898] ամսաթերթը, որ հիւթեղ բովանդակութիւնով մը երեւան կու գա: Անահիթի ծրագիրը կը սահմանէ Զօպանեան՝ Հայ հին գրականութեան կորսւած բեկորները գտնել և վերականգնանայնել, մշակել նոր գրականութիւնը և ճանչցնել եւրոպական գրականութիւններու հրաշակերտները: Այս ծրագիրով փայլուն շրջաններ կը բոլորէ Անահիթ, ուր կը խտանան սքանչելի էջեր՝ թէ՛ իր Խմբագիրին գրիչէն և թէ՛ կարող աշխատակիցներէ: Անահիթի մէջ, որ կը ներկայացնէ գրական և գեղարուեստական անկորնչելի արժանիքներ, Զօպանեանի գրիչը կը շարժի նախկինէն աւելի կատարելագործւած և հեղինակաւոր արւեստով մը՝ ամէն կարգի խնդիրներու շուրջը, գրական, գեղարուեստական, քաղաքական, քննա-

դատական, քերթողական: Անանիսի հրատարակումը, սակայն, դժբաղդաբար, յոռի հետեւանք մըն ալ կ'ունենա դրադէտ Զօպանեանի գրականութեանը վրա: Ան առիթ կ'ըլլա որ՝ Զօպանեան յանձնէ նաև քաղաքան-յեղափոխական պայքարներու, որոնք Արտասահմանի մէջ զգուշի գրականութեան մը ծաղկումին պատճառ եղած են: Այդ պայքարներու ճահիճին մէջ մխրճողը՝ մեծ բան կը տուէ իր տաղանդէն ալ, անձէն ալ, պատիւէն ալ, նկարագրիւն ալ: Զօպանեան մեծագոյն սայթաքումը ունեցած է հոգ: Թէև իր պայքարները յաճախ արդար, բայց ատեն-ատեն ալ ինկած է ձախողանքներու մէջ, որոնք շատ ծանր տուժել աւած են թէ՛ իր գրելը և թէ՛ իր նկարագրի: Անանիս, այդպէսով, զանազան շրջաններու մէջ, կը հանդիսանա կուսակցական պայքարներու բեմ մը, ինչ որ կը նսեմացնէ գրական-գեղարուեստական թերթի իր շուրջը: Իսկ այդ սայթաքումներէն դուրս, Զօպանեան իր գրական երկերուն մէջ կը մնա շքեղ բարձրութեան մը վրա: Միշտ խուզարկու՝ Հայ հին ու նոր կեանքին թագուն գանձերուն, մոխիրներու տակէն երեւան կը բերէ Նահապետ Քուչակը, հին Հայ աշուղ մը, որուն քնարերգութեանը վրա անսահման հիացումով կը խօսի: Քուչակի Դիւանը կազմող բանաստեղծութիւններու հատորին [1902] կցած իր Առաջաբանը՝ գեղեցիկագոյն էջերէն մէկն է Նարեկացիի ուսումնասիրողին: Այդ Առաջա-

բանին մէջ՝ Զօպանեան՝ Հայ Յեղին հանճարային նկարագրիւն կը նւիրէ բարձրօրէն պերճախօս ջատագովական մը, որ իր փաստերուն ջախջախիչ ուժովը, ոճին մանրանկարչական գեղեցկութիւնովը, դիտողութիւններուն թափանցող խորութիւնովը, հազւագիւտ ուսումնասիրութիւն մը կը հանդիսացնէ զայն: Այդ արժէքով կը շողայ նաև՝ իր ուրիշ մէկ ընդարձակ երկը, Մկրտիչ Պեթիկ-բաշեանի Կեանքն ու Գործը, որուն կ'ընկերացնէ նաև՝ ուրիշ սուար հատոր մը [1904], Պեթիկբաշեանի Քերթումներն ու ձառերը բովանդակող, իր կողմէ կարեւոր ծանօթագրութիւններով մեկնաբանւած:

Քուչակի կենդանացնող՝ աշուղներու սիրահար այս միտքը՝ երեւան կը հանէ նաև ուրիշ քնարերգակ մը, Նալաճ Յովնաթան, անոր ալ նւիրելով նոյնքան արժէքաւոր հատոր մը:

Սրբազրելով իր բանաստեղծութիւններուն լաւագոյնները, նոր գրւածներու հետ կ'ամփոփէ հատորի մը մէջ՝ Քերթումներ խորագրւած: Այս հատորին մէջ խտացող քերթումները՝ կը կրեն գեղեցկագիտական մեծ խնամք, բայց զանոնք վարող շունչը չունի Զօպանեանի երիտասարդական ներշնչումներուն թափքը, որովհետև դատող գրապաշտ միտքը՝ սաստկօրէն հալածւած է հոն գիտական ճշգրտութիւններու մտահոգութենէն: Հոն կան նաև Աշխարհաբարի դէմ անախորժ մեղանշումներ, որոնց զոհ դարձած է Զօպանեան,

ձեւէն աւելի միտքին ուժ տալու իր ճիգին համար: Այս հակումը՝ վերջերը կը զգացւի նաեւ իր արձակին ալ մէջ՝ ուր աշխարհարարի նախկին վառվռուն ակոյեանը՝ հոգատար չի գտնուիր լեզուական գեղեցկագիտութեան, ծերունիի տեսակ մը յափրանքի մէջ թուլցած՝ հանգէպ իր վաղեմի պարմանիին: Գրաբարի ձեւերուն հակելու ազդեցութիւն մը կրած է նաեւ՝ հին ձեռագիրներով շատ զբաղելէն, որոնք տեսակ մը վարակումով՝ թեթեւապէս խաթարած են իր միտքը՝ այդ ուղղութեան մէջ:

Հայերէն այս երկերուն աշխատանքը՝ չի լքեր բոլորովին Ֆրանսերէնով իր գործունէութիւնը և ցանցառօրէն հրապարակ կը հանէ նաեւ Հայ գոհարներու վրա ուսումնասիրութիւններ և անոնցմէ թարգմանութիւններ: Poèmes Arméniens Anciens et Modernes հատորին մէջ, որուն կցւած է Կապրիէլ Մուրէի կողմէ սքանչելի առաջարան-ուսումնասիրութիւն մը՝ Հայկական Արևեստին և Բանաստեղծութեան վրա, Զօպանեան կու տա թարգմանութիւններ՝ հին ու նոր Հայկական բանաստեղծութիւններու գոհարներէն: Chants Populaires Arméniens-ի մէջ՝ որուն Առաջաբանը գրած է նշանաւոր գրագէտ Բօլ Ատան և որ Ֆրանսական Ակադեմիէն ալ պսակւած է, կը թարգմանէ Հայկական ժողովրդական երգերը: Les Trouvères Arméniens-ին [1906] մէջ՝ կը խօսի Հայկական հին բանաստեղծութեան և Հայ

աշուղներուն վրա: Իսկ վերջերս լոյս կ'ընծայէ Հայ էջեր պատկառելի գործը, ուր նորէն անտիպ Հայ հին բանաստեղծներու շարք մը կը խմբէ, անոնց էջերը նկարազարդելով Հայկական նկարչութեան ամէնէն իսկատիպ նշխարներով՝ արտագրւած էջմիածինի ընագիրներէն:

Իր գրական երկերուն ամբողջութեանը մէջ, Զօպանեան կը շեշտւի բազմակողմանի կարողութիւններով: Ինքնատիպ բանաստեղծ մըն է ան, հմուտ գրագէտ և կորովամիտ գրական քննադատ: Այս երեք անկախ գործութիւնները, կը հպատակին միապետական իշխանութեանը տիրող ուժի մը՝ իր Ոճը: Հիանալի styliste մըն է Զօպանեան: Քիչե՛ր բանաստեղծութեան մէջ կրցած են ըլլալ իրեն պէս քնարերգականօրէն իրապաշտ, գրական գործերու մէջ խորաթափանց ուսումնասիրող և քննադատութեան մէջ հմտօրէն յաղթական: Իր արւեստը առաւելապէս կը հակի իրապաշտութեան: Իր մէջ քնարերգակ շեշտը՝ ուսմանթիք չափազանցութիւններու վտանգին մէջ չիցնար, այլ իր խօսքին [verbe] յուզումնականութեան կշռոյթները կ'աւելցնէ:

Քաղաքական դաւանանքով՝ ազգայնական մըն է գրիչի այս յեղափոխականը: Մէկէ աւելի առիթներով արտայայտւած է այդ իմաստով: Գրականութեան այս անխոնջ վաստակաւորը՝ որ քաղաքական լայնօրէն արդիւնաւոր գործունէութեան մը դրօշակրութեան արժանիքովն ալ դափ-

նեպսակած է, Դէմք մըն է՝ որուն մեծ երախտիք կը պարտի Ազգը համովին, մասնաւորապէս այն ազգու ջանքերուն համար՝ որոնցմով Հայը իր արիւնոտ վէրքերովը ճանչցուցած է Եւրոպան: Պէտք է ըսել թէ՛ այդ դերը քիչ ազդեցիկներէն չէ եղած, Եւրոպական Տէրութիւններու գո՛նէ ուշադրութիւնը մեր վրա դարձնելու տեսակէտով:

Ներկայացնելէ ետքը այս ուշադրաւ դէմքը իր գրական և քաղաքական գործունէութեանը ընդհանուր գիծերուն մէջ, խոր թախիծով կ'անդրադառնամ որ՝ հիմա յոգնած, ջրաուելու նշաններ կը ցուցնէ, որովհետեւ գնահատութեան պակասը—ճակատագրական դատավճիռ Հայ գրագէտին սահմանած— զինքն ալ կ'ընկճէ և կը վհատեցնէ, մանաւանդ իր ծանրապէս վտանգաւոր հիւանդութիւնէն ետքը: Վերջերս Չօպանեան տիսուր ստիպումին մէջ գտնուեցաւ, Անահիթի եղերական դամբանականը կարդալու, 14 տարւան գործունէութենէ մը ետքը, որովհետեւ բովանդակ Հայութիւնը չէր գիտցած առաքինութիւնը ունենալ՝ ա՛յդչափ կարեւոր օւկան մը ապրեցնելու: Բայց այն տաք սիրտը՝ որ կաթոգին սիրեց Հայ Ազգը և անոր սիրուն՝ անհնարին նահատակութիւններ յանձն առաւ, կը խղճահարի արդար բոլոր մը ժայթքելու այդ Ազգին դէմ և անոր անտարբերութիւնը ազնւոգի ներդաժողութիւնով մը կը չքմեղացնէ՝ իր վերջին խօսքին մէջ:

Երեւակայե՛լ որ՝ Չօպանեանի պէս գործիչ մը, որուն կարողութիւններէն Ազգը կրնա դեռ անհունապէս օգտուիլ, թէ՛ գրականապէս և թէ՛ քաղաքականապէս, հարկադրւած է տանջուելու ապրուստին սրտմաշուքովը:

Սահմանադրութեան հետ Պոլիս դարձին, այս գրական և քաղաքական անխոնջ վաստակաւորը, չէր կրնար իր հոգիին մէջ վարձատրելու համար ակնկալութիւններ չունենալ ա՛յն Ազգէն՝ որուն Դատին ծառայելու համար կեա՛նք մըն էր մաշեցուցեր: Այս տեսակէտով՝ հպարտանալու միակ իրաւունքը Իզմիթի թեմին Հայութիւնն է որ յափշտակած է, զայն գո՛նէ բարոյապէս գնահատելով և Ազգ. Երեսփոխան ընտրելով: Զրի՛ պատիւ:

Սահմանադրութեան տարին՝ Պոլիսէն չարաչար յուսախարութիւնով դարձաւ Բարիզ, որովհետեւ մինչդեռ Հայկական դիւրախար և կապկամիտ հետեւակութիւնը մե՛ծ պատիւներու կ'արժանացնէր ոչնչափառ ունայնութիւնով ուռած զաճաճները՝ Չօպանեան գրեթէ աննշմար կ'անցնէր: Հայկական այլասերած բարքերու մթնոլորտը կը խեղդէր զինքը:

Եթէ, երէկ կամ այսօր, ա՛յսչափ կարեւոր գործիչի մըն ալ Յոբելեան մը սարքելով երախտահատոյց ըլլալու չափ մեծանձնութիւն չալտի կրնա ունենալ Հայութիւնը, ե՛րբ պիտի չարժի արդեօք ան, Գեղարւեստի տաճարը հոյակերտող իր մեծ զաւակները փառաւորելու համար:

Ջրատիչ չէ՞ մտածել որ՝ լքւած ու վհատած ,
վաղը թերեւս զգեստնւի նիւթական աշխարհի բիրտ
ուժերէն և իր խեղճ դիակը գտնւի Բարիգեան
անձանօթ խուցի մը մէջ (ես բոլոր հոգիով կը
մաղթեմ որ անհունապէս չկատարւի չարագուշակ
մարգարէութիւնս) , փոշոտ գիրքերու և հինուկ
զգեստներու քով , ինչպէս եղան Սաչատուր
Միսաքեան և Եղիա Տէմիրճիպաշեան :

Հայր այն Ազգն է , որ այդ օրւան կ'ապասէ ,
եղերամայրի պէս ողբալու , սուտ արցունքներ
թափելու և ճանչնալու համար թէ՛ Չօպանեան
մեծ մարդ էր :

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0793025

